
*Т.І. Северенчук,
кандидат філософських наук,
Вінницький національний медичний університет ім. М.І. Пирогова*

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СУТНІСТЬ ТВОРЧОСТІ

Час національного відродження потребує напруженої творчої праці в усіх ланках матеріального і духовного виробництва, вироблення цивілізаційно-ціннісних парадигм, формування нестандартних особистостей. Наше державотворення вимагає напруженого духовного пошуку, духовної творчості.

Колізії державотворення вимагають повернутись до первинного смислу та значення духовної творчості, нерозривно пов'язаної зі свободою духу (відповідно – вибором та відповідальністю), із пошуками фундаментальних світоглядно-ціннісних орієнтирів. У зв'язку з цим розробку проблеми духовної творчості, особливостей і ціннісних орієнтирів слід розглядати як теоретичні підвалини державотворення, розвитку соціально-економічної сфери, науки, культури тощо.

Проблема творчості належить до вічних фундаментальних проблем, які по-різному вирішувалися в історії філософсько-теоретичного мислення. Протягом усієї історії філософії пафос теми творчості не згасав, навпаки, зростав, збагачувався, конкретизувався. Кожна історична епоха, кожний період піднесення духовності і самосвідомості людини відображають все нові і нові грані в надзвичайно складній і багатогранній теорії творчості.

Відповісти на питання “що таке творчість?”, “чому і для чого вона існує?” можна лише шляхом дослідження її природи і визначення ролі і місця в сучасному світосприйманні. Тому сутність творчості можна зрозуміти тільки через осмислення шляхів розвитку людини. Ця суть в її універсальному, глобальному, світоглядному обсязі та суперечностях, які фіксуються поняттями природи (світ “до” і “без” людини), історії (людина і світ людини в їх становленні та розвитку) і культури (індивідуально-особистісний зміст творчості людини).

Аналіз культурно-історичної суті творчості у цьому контексті закріплює тотожність, відмінність, протилежність і суперечливість сутності творчості як явища історії і культури. У філософії позначені всі основні напрямки теоретичного аналізу творчості. Його результатом є ідея становлення природи, історії, культури та її категоріальна розробка (буття, небуття, виникнення, знищення тощо), а також ідея розвитку, прогресу, творення законів культурно-історичної реальності людини і світу.

Існуючі спроби досягнути сутність людини і світу визначаються пошуком основ цілісності, суті становлення і розвитку природи, історії, культури як індивідуально-особистісного змісту творчості людини і світу.

Творчість є глибинною ознакою життєдіяльності людини, зумовленою, передусім, властивостями її свідомості, самим способом існування людини, бо вона завжди індивідуально-неповторна. Таке розуміння творчості є найбільш загальним, воно має переваги і недоліки. Переваги його полягають у тому, що воно дає змогу уявити і досягнути всю “картину творчості” в її “первісному” вигляді та врахувати найбільш загальні детермінанти її зародження, розвитку і функціонування.

У творчості наявні розум, проста дія (або праця), гра та інші прояви людських якостей. Особливе місце в ній посідає стихійне, несвідоме начало (творчий порив, натхнення, осяяння тощо), що споріднює людину з природою, а в єдності з розумом, волею, цілеспрямованою діяльністю відрізняє від неї.

Незважаючи на природні корені творчості, вона – визначальна особливість людини. “Творець” – це не просто одне з визначень людини, а сама її сутність. Ця сутність формується поступово, залежно від того, як розгортається діяльність людства, стаючи дедалі більш глибокою і масштабною, аж до набуття планетарного характеру, наслідком чого є ноосфера – універсальна планетарна діяльність, яка породжує глобальні проблеми сучасності.

Творчість як соціокультурний феномен – глибоко суперечлива. Ця суперечливість полягає не лише в розумінні наявності в ній протилежних начал, а й у тому розумінні, що на певних стадіях історичного розвитку людства вона позитивна, а на сучасній стадії – і негативна.

Зародження творчості своїми коренями сягає періоду становлення людини в процесі праці. Творче ставлення до світу походить від предметно-практичної діяльності як головного змісту суспільного буття. Форми творчості і відповідні здібності розвиваються разом із становленням і розвитком самої людини, вони є культурно-історичним продуктом.

На кожному новому історичному етапі змінюються поняття творчості в їх глибинних фундаментальних значеннях, які відповідають духові часу. Разом з тим, є і спадкоємне походження понять творчості, на що вказує хоча б той факт, що безліч визначень творчості у найрізноманітнішій сучасній літературі є нічим іншим, як модифікаціями, видозмінами фундаментальних визначень, створених мислителями минулого.

Категорія “творчість” започаткована в теоретичній спадщині античної філософії. Її роз’яснення дав Платон: “Творче мистецтво” – це здатність, котра є причиною виникнення того, чого раніше не було [1, 85]. Все, що викликає перехід з небуття в буття, стверджував Платон, є творчість, отже, створення будь-яких творів мистецтва і ремесла є творчістю, а всі “створювачі” – їх творці.

Понад два тисячоліття панувало аристотелівське розуміння творчості, засноване на принципах об’єктивного онтологізму, згідно з яким активному суб’єкту надається суто службова роль. Саму діяльність Арістотель не вважав творчістю, тобто активною і творчою силою, продуктом індивідуального натхнення і вільної самореалізації суб’єкта.

Мине кілька століть, перш ніж філософія секуляризує проблему творчості, побачить в діяльнісній людині суб’єкта-творця, вільну, самостійну силу, активну діяльну істоту.

Важливою віхою на шляху до такого розуміння творчості став принцип творчості як принцип діяльнісного креативного детермінізму, концентрованим виявом якого є визначення поняття творчості, яке дав Спіноза: “... Творчість є діяльність, при якій не виступають ніякі причини, крім тієї, що діє” [2, 302]. Спінозівське визначення творчості принципово відрізняється від філософських вчень про джерело творчості, в яких за творче начало приймалися то натхнення (Демокрит), то форма (Арістотель), то ідея (Платон), то воля (Августин), то розум (Фома Аквінський), то інтуїція (Дунс Скотт). Вперше творчість стала інтерпретуватися як діяльність, а її джерело – як діюча причина.

Спінозівська ідея діяльної сутності творчості містила в собі нові можливості, які відкривали широкі перспективи у подальшому розвитку поняття творчості. Спіноза плідно вплинув на німецьку класичну філософію, представники якої послідовно і всебічно розвивали ідею діяльної сутності людини. І першим серед них по праву можна назвати Фіхте.

На відміну від спінозівського розуміння творчості як предикатної характеристики всієї природи, Фіхте не припускав існування творчості поза суб’єктивним чинником. У фіхтеанській концепції діяльності є численні ідеї, без яких практично неможлива подальша плідна філософська розробка теми творчості.

Новаторські погляди Фіхте полягають, зокрема, в тому, що він розглядає творчість як діалектичний і історичний процес. Якщо порівняти фіхтеанське розуміння “нового” з кантівським, то неважко переконатися в істотних відмінностях одного від одного. “Нове”, за Кантом, – це “дещо рідкісне, що зберігається в таємниці. Воно є джерелом і засобом пожвавлення уваги” [3, 397]. Творчість у цьому контексті Кант розглядав як особливий і непередбачений дар людини, в якому зближуються естетичні і пізнавальні начала. В самому процесі творчості він розмежував “відкриття” та “винахід”. Відкривають те, що існує саме по собі, залишаючись невідомим (Колумб відкрив Америку). І це і інше спирається на уяву і, зрештою, веде до всезагального.

Гуманістичну концепцію творчості як діяльності, тотожної з сутністю людини, розвивав Фейербах. Він підкреслював, що діяльність людини проявляється у формах співпраці і творчості, що мають людське значення. “Співпраця, – писав Фейербах, – є істинне і глибоке поняття, природа народжує, виробляє, людина творить” [4, 256–257].

Разом з тим Фейербах розрізняє співпрацю і творчість, що у його філософії набуває принципового значення для підходу до визначення поняття творчості.

Фейербахівський напрям визначення творчості, що ґрунтується на концепції тотожності, збігу діяльності та власної сутності людської індивідуальності, висловлено так: “Для мене не байдужа лише така діяльність, яка є для мене необхідною, внутрішньою потребою і тому цілковито оволодіває моєю душею... Творчість є діяльність байдужа, отже, вільна і довільна [4, 257].

Проблему творчості в контексті діалектичного саморозвитку суб'єкта започаткував Гегель. При цьому він зводить проблему до питання про те, чи можливо, щоб діяльність кожного окремого індивіда виводила саме той зміст, який був створений у суспільстві в цілому. Гегель сподівався вивести одну незаперечну форму визначення творчості, пізнавши її елементи, тобто розчленувавши систему на підсистеми і потім їх знову звести воедино, визначивши, таким чином, незаперечну сутність творчості.

Виходячи з розуміння Гегелем категорій логіки як форм буття суб'єктивності, форм її (суб'єктивності) самотворення та саморозвитку, можна констатувати, що для Гегеля творчий процес – це процес суб'єктивний.

Хоча людина є діяльною істотою, хоча вона здатна творити, але в межах завершеного, субстанційно довершеного світопорядку. Людина може створювати лише те, що вже є. Людина творить, але лише заради і в межах відтворення. Адже їй (людині) і так “залишається ще багато простору для творчої діяльності” [5, 257].

У Гегеля, що продовжив лінію Платона, творчість як обов'язковий процес відтворюється в абсолютній ідеї. Він вважав, що тільки абсолютна ідея “є вічна творчість, вічна життєвість” [5, 23], за межами якої матеріальний світ був би абсолютно інертним, взагалі нездатним до розвитку. Вона є творчим началом природи і людини, виступає суб'єктом творчості. “Створити – це і є діяльність абсолютної ідеї” [5, 28].

Гегель ототожнював поняття “розвиток” і “творчість”. Водночас він відзначає істотні характеристики творчості; а) примат ідеального над матеріальним в культурно-творчій діяльності людини; б) обмеженість свободи творчої діяльності суб'єктивною необхідністю. Він розглядав творчість як діяльність, що породжує світ. Діяльність проявляється як самодіяльність, тобто як діяльність, що виникає на основі взаємодії внутрішніх протилежностей.

З усіх більш пізніх дослідників творчості згадаємо З.Фрейда, А.Бергсона, П.Л. Лаврова, М.О. Бердяєва, А.Камю.

Творчість Бердяєву уявлялась як результат релігійного культу, тобто як переведення духовного універсуму у його внутрішнє вираження. Філософ намагався сконцентрувати увагу на тому, що людина сама наближається до творчості, і, що творчість – космічний обов'язок людини, обов'язок, закладений, запрограмований у кожному людину змалку Всесвітом чи якоюсь надприродною силою.

Творчість, наголошував М.Бердяєв, – це завжди перехід із небуття в буття, тобто завжди – творчість із свободи. Центральне поняття філософії Бердяєва – екзистенція. Її змістом виступає свобода як спрямованість творчості, як інтенція. Людина виступає творцем культури, творцем “небувалого – ще”. Вся історія культури постає як викуплення гріхопадіння шляхом перетворення світу, звільнення його від кайданів матеріальності та необхідності. В культурі актуалізуються певні відносини в середині світу. Вони визначаються творчою, божественною сутністю особистості, творчість є безперервний процес трансцендування, прагнення до іншого, досконалого та вищого життя [6, 24–28].

Проблеми творчості перебувають у центрі уваги філософів-екзистенціалістів. У Камю, наприклад, творчість виступає найбільш ефективною школою терпіння і ясності. Вона підкреслює єдине достоїнство людини в цьому світі: постійний бунт проти своєї долі, наполегливості у марних зусиллях. Творчість потребує щоденних зусиль, володіння собою, точної оцінки меж істини, потребує міри і сили. Творчість є рід аскези. Єдиною думкою людини, що звільняє її розум, є та, що залишає її наодинці з собою, зі знанням власного кінця [7, 88].

Особлива сторінка в розробці проблематики творчості пов'язана з іменем великого українського мислителя Г.С. Сковороди та його темою свободи, яка є запорукою і умовою здійснення вищих потенцій особистості та суспільства. Ми поділяємо висновок тих дослідників творчості Сковороди, котрі стверджують, що найважливішим його внеском в розвиток філософії було вчення про “сродний труд” (споріднену працю).

Сьогодні продовжують існувати концепції, в яких джерелом творчості оголошують ірраціональні біологічні інстинкти, таємні несвідомі спонукання (Бергсон, Фрейд), а з іншого, – концепції, що пов'язують творчі сили людини з божественним одкровенням (В.Соловйов, Мартен, Месьє).

При цьому в концепціях як першого, так і другого типів неможлива раціональна постановка питання про управління творчістю, адже творче начало в них виводиться за межі людського розуму, свідомості, і впливати на нього, раціонально організувати і регулювати творчу діяльність людини виявляється нездатною.

У сучасних дослідженнях проблеми творчості можна виділити дві тенденції: перша – це прагнення до конкретизації поняття, виявлення її структури, видів, механізмів і прийомів функціонування, а також дослідження її на особистісному рівні, в основу якого покладені своєрідність та неповторність індивіда. Саме такий підхід є пріоритетним у спеціалістів-мистецтвознавців, культурознавців, психологів та деяких філософів. Друга – загальнофілософське осмислення творчості.

У коло найважливіших аспектів соціально-філософського аналізу творчості входять питання, пов'язані із з'ясуванням і дослідженням діяльній природи цього феномену, його внутрішні суперечності, зумовлені цією природою. Можна стверджувати, що питання такого роду становлять основу загальнотеоретичного аналізу творчості як соціально-історичного явища.

Особливе місце в дослідженні творчості належить проблемі “нового”.

Оскільки поняття “творчість” асоціюється з виникненням нового (а нове присутнє в усіх сферах дійсності), то на основі цього деякі дослідники співвідносять творчість з природою. Існує точка зору, за якою “творчість” властива і неживій природі, і живій, – до виникнення людини, і людині, і суспільству. Активними прихильниками цієї точки зору є М.В. Грищенко, В.С. Крисаченко, М.М. Морозов, Я.А. Пономарьов. Відразу зазначимо: ми не поділяємо цю точку зору, згідно з якою творчими можуть бути кваліфіковані процеси та явища, що лежать за межами соціальної форми розвитку матерії.

Деякі дослідники (П.В. Симонов) обґрунтовують гіпотезу про надсвідомість як вищу концентрацію духовних сил людини, що домінує в процесі народження продукту творчості, а Ш.Карагулла (Болгарія) досліджує феномен надчуттєвого сприйняття (НЧС), яке розкриває дивовижні здібності людей.

З розвитком кібернетики здійснюються спроби моделювати процеси творчості на ЕОМ (евристичне програмування). Передача технічним пристроям доступних формалізацій розумових операцій різко підвищила інтерес до процесів творчості, які можуть бути формалізовані.

Г.О. Голіцин і В.М. Петров спробували застосувати теорію інформації до пояснення феномену творчості і пов'язаних з нею процесів. В їх розумінні, творчість є накопиченням нової інформації, закони інформатики – це закони творчості.

У деяких наукових публікаціях (Н.І. Гілінський, Г.Л. Тульчинський) творчість, поряд з антигромадськими діями, діагностується як відхильна поведінка, що порушує існуючі регулятивні соціальні норми.

Спроби перебороти загальноабстрактне розуміння творчості часто призводять до заглиблення у позбавлену конкретності емпірію та феноменологічний опис цієї проблеми. На наш погляд, наявність багатьох розпливчастих визначень творчості полягає не в семантичній розпливчастості надмірно популярного терміна, а в універсальності розумових і конкретно-предметних дій, які об'єднуються надзвичайно емким поняттям.

Дослідження творчості має виявити ту її “клітинку”, наявність якої абсолютно необхідна для того, щоб творчість мала місце (необхідна умова), і при цьому сама ця “клітинка” не може бути присутньою в нетворчості (достатня умова). Очевидно, пізнаною

творчість може стати лише в тому випадку, якщо можна зрозуміти сам акт творчості. Спроби осмислити творчість як філософську категорію, що має складну внутрішню понятійну структуру, здійснювалися неодноразово. Однак достатньо переглянути опубліковані матеріали проведених конференцій з творчості, щоб переконатися в тому, що всім їм властиві дифузність та синкретизм проблематики, повторюваність. У публікаціях нерідко можна знайти надзвичайно багато визначень та інтерпретацій творчості. Очевидно, що велика кількість існуючих дефініцій творчості – наслідок продуктивного аналітичного етапу її дослідження, який, однак, не може продовжуватися до безконечності. Необхідний синтетичний рівень досліджень. Необхідні нові підходи до визначення творчості. Прикладом можуть бути праці Б.В. Новікова, В.М. Ніколка, в яких закладені основи нового напрямку в дослідженні творчості.

Таким чином, творчість – це соціально-історичне явище, вона виникає і розвивається у процесі взаємодії суб'єкта і об'єкта на основі суспільної практики. За своєю сутністю вона виступає як самовиробництво і саморозвиток фізичних і духовних сил людини, її здібностей і потреб у процесі пізнання і перетворення дійсності. Ця дійсність містить у собі суперечності між історично накопиченим досвідом практичного творення і його запереченням, безмежним самовідновленням в процесі розвитку.

З'ясування природи творчості як культурно-історичного феномену дає можливість констатувати:

– осягнення таємниці творчості пов'язане з осягненням таємниці особистості. Особистість і творчість нерозривно пов'язані;

– розгадку природи творчості слід шукати не лише у зверненні до надприродних сил чи інтуїції, а й у реальних психологічних та пізнавальних процесах свідомості людини. Розгляд творчості як особливого виду реальності, що підкоряється законам діяльності, руйнує уявлення про необ'єктивованість творчих актів, виводить дослідження творчості за межі ірраціонального у сферу культурно-історичної буттєвості людини;

– необхідні умови будь-якої творчості – це свобода дій, розвинутість людської індивідуальності, її цінність. Чим повніше забезпечуються ці умови, тим креативніше наповнення діяльності;

– для процесу творчості необхідні два фактори: об'єктивний – проблемна ситуація, яка стимулює активність суб'єкта творчості, і суб'єктивний – намагання до перетворення даної ситуації. Творчість завжди є пошук і вихід за межі відомого;

– сам процес творчості є вільним самоздійсненням людини у світі. Визначити наявність творчості можна лише через його наслідок, яким виступає конкретний продукт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Платон. Соч.: В 3-х тт. – М., 1970. – Т. 2.
2. Спиноза Б. Приложение, содержащее метафизические мысли. – М., 1957. – Т. 1.
3. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения // Кант И. Соч.: В 6-ти тт. – М., 1966. – Т. 6.
4. Фейербах Л. Сущность христианства // Фейербах Л. Избранные философские произведения. – М., 1955. – Т. 2.
5. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: В 3-х тт. – М., 1974. – Т. 2.
6. Бердяев Н. Кризис искусства. – М., 1918.
7. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. – М., 1990.